

Nacsinák Gergely András

A liturgiatudomány mint szolgálat Gondolatok Ióannisz Fundúlisz munkásságáról

Ióannisz Fundúlisz (Ιωάννης Μ. Φουντούλης, 1927–2007) a XX. századi görög orthodox liturgika egyik meghatározó alakja. Talán nem is elsősorban szaktudományos munkássága az, ami miatt érdemes megemlékeznünk róla, hanem sajátos szemléletmódja és problémaérzékenysége: az alábbiakban ezt az arcát szeretnénk bemutatni.

Nacsinák Gergely András (Budapest) görög orthodox pap, a Konstantinápolyi Patriarkhátus lelkésze. Előadása a Magyar Egyházzenei Társaság XI. kongresszusán Budapesten 2013. március 15-én elhangzott el.

Előbb azonban következzenek néhány biográfiai tény! Leszvosz szigetén született, tanulmányait Athénben és Leuvenben végezte. Életének nagy része mégis egyetlen intézményhez kötődik, a Thesszaloniki Arisztotelész Egyetem Teológiai Karához, ahol 1969-től egészen 1996-os visszavonulásáig tanított. Legfontosabb művei is ezen időszakban születtek: liturgikus szövegek kritikai kiadásai kommentárokkal, homiletika-tankönyve, Thesszalonikai Szent Simeon műveinek szövegkiadása, és népszerű liturgiaismereti munkái, amelyekről alább még szó lesz. Hatása a mai görögajkú istentiszteleti gyakorlatban nem elhanyagolható, tekintve, hogy nem csak az egyetem liturgiaoktatása, hanem az egész a Görögországi Orthodox Egyház hivatalos kiadójának revideált papi szerkönyvei is messzemenőig az ő kutatásain és szemléletmódján alapulnak.

Melyek volnának hát e szemléletmód alapvető vonásai? Röviden alighanem egy Pál apostol óta használatos terminussal lehetne jellemezni: Fundúlisz mindig szem előtt tartja, hogy a keresztény istentisztelet *logiké latreia*, azaz szellemi természetű, az angyali teremtményektől eredő —tehát angyali szépségű— istendicséret, mely ugyanakkor a legmesszebb menőig logikus, tehát értelmes és ésszerű is. Szépség és gondolat, esztétika és teológia, azaz forma és tartalom tehát kéz a kézben jár, egyik sem juthat érvényre a másik rovására, mint ahogy a liturgiából nem hiányozhat egyik sem. Ez a látszólag elméleti alapelv kell, hogy vezéreljen minden aktuálisan fölmerülő liturgikus kérdés megoldásakor: eszerint érdemes tisztázni az olyan alapvető problémákat is, mint a monasztikus és világi tipikonok viszonya, vagy a szent hagyomány és a másodlagos „szokások” megkülönböztetése. A történeti vizsgálódás sem lehet meg anélkül, hogy a praktikumot szem előtt ne tartanánk: a liturgiátörténet egyes eseményei, változásai is többnyire gyakorlati problémákból indulnak ki. Fundúlisz kimondott célja nem egy bizonyos történeti állapot restaurálása, hanem az orthopraxis helyreállítása: megtalálni a hajszálvékony utat az önkényeskedés, az újítás, és a merev tradicionalizmus között.

Ezért is van jelentősége annak, hogy a liturgikus kérdésekhez nem csak elméleti, hanem mindig gyakorlati nézőpontból is közelít: így talán jobban védve

érezte magát azoktól az előfeltevésektől, amelyek oly gyakran átszínezik a liturgiátörténeti munkákat. Nem restelli megvallani, hogy szemében e tudomány művelésének szükségszerű előfeltétele és alapja az istenfélelem: ez segít elkerülni a liturgikus romanticizmust és a száraz akadémikusságot egyaránt; ebből fakad az alázat, amely segít elkerülni a végleteket. És ami talán a legrokon-szenvesebb: nem feledkezik meg arról, hogy a liturgikus problémákat megérteni igazán csak a liturgiát művelve lehet: ezért ő laikusként legfeljebb szempontokat adhat: majd a praxis és a Szentlélek működése idővel tisztázza a többit.

Az istentiszteletek —írja egy helyütt— azért vannak úgy strukturálva, ahogy ma látjuk őket, mert bölcs és szent emberek nemzedékei munkáltak ki azokat a Szentlélek irányításával, hogy valóban a keresztények Krisztus szerinti életének középpontjává lehessenek; olyan centrummá, ahol a világra jövő minden ember megleli a fényt és az igazságot, ama táplálékot és erőt, amelyből vigasztalást és örömet meríthet, a világmin-denség új látomását; és megtalálhatja a lelki stabilitást ahhoz, hogy az új teremtettség, Isten Országának társ-alkotója, s az Istennel együtt teremtő társa legyen.¹

Első olvasatra talán merész fölvetések ezek egy tudóstól: a szaktudomány táv-latait általában azért szűkebbre szokás szabni ennél. Ám ha a liturgika lénye-gét próbáljuk megérteni, ha komolyan vesszük azt, amiről elmélete és gyakor-lata, szöveg hagyománya és hitvallása szól, alighanem ez az egyetlen hiteles hozzáállás. Amitől ez mégiscsak tudománnyá válik —s nem „csak” lelkiséggé— az éppen a már emlegetett logiké latreia kulcsfogalmával ragadható meg: az istentiszteletek nem kizárólag funkcionálisak vagy szépek, hanem ezek is, azok is: ha csak az egyik vagy csak a másik, akkor már nem „orthodox”, a szó tágabb értelmében. Vagyis logika és misztika, tudomány és áhítat kéz a kézben jár, a liturgikában egyik sem lehet meg a másik nélkül, egyik sem választható a má-sik rovására: az értelem és az értelemfölötti egymásban tükröződik. A litur-gika tudománya és misztikus szemlélete eszményi esetben egymásnak színe és visszája.

*

Hogy ne csak általánosságban beszéljek, lássunk két rövid példát is erre a sa-játos, Fundúliszra oly jellemző megközelítésmódra!

A hatvanas évek közepétől rendszeresen jelentek meg publikációi az *Ephé-meriosz* című egyházi lapban, amelyek a liturgia elméletét és gyakorlatát bon-colgatták. Nem ad hoc módon, hanem mindig konkrétumokból kiindulva: az írások indító-okát azok a —túlnyomórészt klerikusoktól érkező— olvasói le-velek jelentették, amelyekben a levélírók, saját egyházi praxisukban tapasztalt

¹ Ιωάννου Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ *Λογική Λατρεία*. Αποστολική Διακονία, 1997. σ.

problémákba ütközve egy-egy liturgikus kérdés tisztázását kérték. A sorjázó kérdéseket végül kötetekbe gyűjtve is publikálták: így született meg az a kézikönyv, amelynek öt kötete mindmáig a szolgáló papok és liturgiatudósok hivatkozási alapja.² A kérdések minden elképzelhető területet és részletet érintenek, az istentiszteletek rendjétől a szövegvariánsokon át az egyházi év menetéig és a szertartási öltözetek egyes darabjaiig.

Aki részt vett már keleti keresztény szertartáson, biztosan észrevette, hogy milyen hangsúlyos szerepe van a látásnak/láthatóságnak és az elrejtettségnek. A liturgia voltaképp e kettős összjátéka: a láthatóból a láthatatlan felé és a szellemi tartományoktól az anyagi jelek felé való állandó ingamozgás jellemzi. Az istentisztelet e kettős jellegét hangsúlyozza az ikonosztáz is, —mely elrejtí, de a látni tudóknak egyszersmind föl is tárja a szentély és az oltár titkát—, és különösen az ikonosztázon való átmenetek, ill. ajtajainak nyitása-csukása, az ajtókat takaró függönyök elhúzása. Akinek pedig több szertartáson is volt alkalmja részt venni —netán különböző országokban—, azt is tapasztalhatta, hogy a függönyöket nem mindig ugyanakkor, a liturgikus folyamatnak nem ugyanazon pontján nyitják ki vagy zárják be. A gyakorlat és az elmélet is sokféle lehet, akár egyetlen hagyományon belül is: az orthodoxia ilyesmit nem kodifikál. Adódik hát a kérdés: mikor kell vagy lehet, mikor ajánlatos elhúzni a függönyt, teljesen elrejtve ezáltal a szentélyt, és mikor tanácsos inkább nyitva hagyni? A leginkább elterjedt gyakorlat szerint közvetlenül a papok áldozása előtt húzzák be a függönyt és csukják be a középső, kétszárnyú kaput, hogy aztán a hívek áldozásának kezdetén, a Szent Kehely „kijövetelekor” nyissák ki azokat újra. Eszerint tehát a klerikusok áldozásának misztériumát hangsúlyozná?

Fundúlisz válasza azzal kezdődik, hogy tisztázza a legfontosabb kérdést: ennek a liturgikus mozzanatnak nem a papok áldozásához van köze, nem azt zárja el a nép elől azért, hogy —úgy mond— a pap „jobban koncentrálhasson”. Azzal kell kezdeni, hogy megkérdezzük: voltaképp mi is a függöny? A görögül *katapetasma*-ként ismert, királyi ajtón használatos függöny Thesszalonikai Szent Simeon szerint jelképesen egy sátorlapra utal: voltaképp „Isten mennyei sátorának jelképe, ahol az angyalok rendjei és a szentek pihennek”.³ Határvonalat jelöl tehát, az univerzum érzékelhető-felfogható, és érzékfölötti tartományának határvonalát; ugyanakkor a salamoni Templom függönyére is emlékeztet: emögött is Isten dicsősége lakozik, csak még sokkal teljesebben, mint egykor a Szentek Szentjében — egyúttal tehát az időbeli és szellemi folytonosságra is felhívja a figyelmet az Ó- és az Újszövetség világa közt. (Ritka, hogy a liturgikus szimbolizmus megfeleltetéses legyen, sokkal jellemzőbb rá a többértékűség: egy cselekmény vagy tárgy egyszerre többfelé is jelentést nyit, egy-

² Ιωάννου Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Απαντήσεις εις λειτουργικάς Απορίες. (Τομ. `Α`Ε) Αποστολική Διακονία, 1997.

³ Uo. Τομ. `Α, σ. 51.

szerre több mindenre is utalhat. Ezért helyesebb volna azt kérdeznünk: *mi minden* lehet a függöny?)

Ha liturgiátörténeti szempontból tekintjük, a régebbi gyakorlat szerint, mondja Fundúlisz (hivatkozásait most hadd mellőzzem), a függönyt mindjárt a Nagybemenet után, a Szent Adományok oltárra helyezésekor behúzták, majd a Hitvallás elhangzása után ismét kihúzták, jelezvén, hogy a békecsókkal és a hitbeli egység megvallásával ismét helyreállt a békesség ég és föld között: most már nincs akadálya annak, hogy mindennek részesüljenek az Örök Főpap ajándékaiból — belőle magából. Magam is jártam olyan észak-görögországi monostorban, ahol ezt az ősi rendet követték — csak hogy ott az áldozás előttig maradt zárva a függöny. Ez a változat is igen régre nyúlik vissza, Szaloniki Szent Simeon is utal rá, és a szláv egyházakban is ez maradt fenn. Fundúlisz szerint e szokásnak lehet maradványa a mai parochiális gyakorlat, amely az áldozási ének alatt tartja zárva a Királyi Kaput, majd —a kőnek a sírbolt elől való elhengerítéseként fogva föl a mozdulatot— az áldozáskor kinyitja. Így válik egyértelművé, hogy a cél semmiképp sem a papok áldozásának „elrejtése”. Mi hát a válasz a kérdésre? Fundúlisz a maga részéről javasolja a monasztikus gyakorlat, a „hosszabb zárva tartás” átvételét, amely által egyrészt egyesül a két ősi szokás, másrészt hangsúlyossá válik a liturgia e szakaszának misztikus, a testi szemeknek fölfoghatatlan karaktere.

Másik példánk legyen textuális! A liturgikus könyörgések közt egy helyen, már az átváltoztatást követően elhangzik egy furcsa kérés: „A bemutatott és megszentelt drága adományokért könyörögjünk az Úrhoz!”⁴ De vajon miért kell a szent Testért és Véréért könyörögni? Szövegromlás, mondja Fundúlisz, ki-zárva. A mondat már ugyane formában megtalálható az antiochiai rítus szövegeiben is, valamint a Szent Jakab nevét viselő liturgiában, amely a maga egészét tekintve ugyan kései kompiláció, ám régi szövegek felhasználásával készült. A liturgikus szövegek egyikét sem tanácsos azonban önmagában, a többitől elkülönítve vizsgálni és értelmezni, hiszen valamennyien egyetlen folyamat, egy misztagógikus —beavató— utazás részei, s mint ilyenek, egymáshoz kapcsolódnak, egymásra épülnek, egymásban visszhangoznak. Ez a mondat önmagában talán homályos, de tökéletes összhangban áll a könyörgésfüzér következő elemével, amely magyarázza is: „Hogy a mi emberszerető Istenünk, aki leküldötte azokat az Ő szent, mennyei és szellemi oltáráról kellemes lelki illat gyanánt, bocsássa le reánk isteni kegyelmét és a Szent Lélek ajándékát, könyörögjünk!”⁵ Azaz az első könyörgés is miértünk, keresztényekért szól: hogy ne fölöslegesen szálljon alá az éltető Lélek, s mi ne hiába részesüljünk a drága Adományokból, hanem általuk az isteni kegyelem befogadására is méltók legyünk. Hiszen —jegyzí meg Fundúlisz— a liturgia mindig két irányba mutat: egyrészt a mennyek, másrészt a föld irányába; egyfelől Isten, másfelől

⁴ In *Liturgikon I.* (ford. BERKI Feriz). Budapest 1980. 94.

⁵ Ld. uo.

a világ felé. A gyülekezet —és különösképpen a pap— lelkiileg-fizikailag a liturgia idején határvonalon áll a kettő között: ez a köztes tartomány pedig az, ahol legtisztábban kifejezésre jut a kereszténység egyik fontos alapgondolata, melynek lényege, hogy a megváltás műve *szinergia*, együttműködés. Azaz nem kizárólag az Isten munkája, de persze nem is csak az emberi elhatározás gyümölcse; a kettőnek valamiféle összhangja, egymásba-fonódása. Egyik a másik nélkül tehetetlen. Ugyanennek mély megértéséről tanúskodik Nikólaosz Kavaszilas liturgiakommentárja is: „Azért könyörögjünk a felajánlott adományokért, hogy hatékonyan működjenek bennünk, vagyis hogy semmi se tehesse hatástalanná e kegyelmet. Hiszen amikor az emberek között megjelent az Ő mindenható teste, akkor is voltak olyan városok, ahol nem tudott csodákat művelni az ott lakók hitetlensége miatt.”⁶

*

A keresztény istentisztelet —írja Fundúlisz— a szó teljes értelmében vett *logiké latreia*. Pál apostol szerint „Imádkozom lélekkel, de imádkozom értelemmel is, dicséretet éneklek lélekkel, de dicséretet éneklek értelemmel is.” (1K 14,15). Ha a szertartásokból hiányzik ez a szellemi-értelmi dimenzió, ha az énekesek nem ismerik a „hang erejét” (1K 14,11), s ha a hívő nem érti meg „a mondottakat”, olyanok leszünk —ugyanezen apostol szerint— mint aki a levegőbe beszél (1K 14,9). Az istentisztelet így értelem nélkülivé válik, mágiává lesz.⁷

A liturgiatudomány, ha nem elefántcsonttoronyba-zárkózó akadémiai diszciplínaként tekint önmagára, ezt kell, hogy szem előtt tartsa. Ekkor nem pusztán a történettudomány egy sajátos ága lesz, hanem szolgálat — és ez talán minden történelmi kutatásnál és tudományos eredménynél fontosabb.

⁶ OROSZ László: *Nikolaosz Kavaszilas liturgia-magyarázata*. Nyíregyháza 1996. 91–92.

⁷ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Λογική Λατρεία. σ. 13.